

વ્યવસાયિક સમાજકાર્યનો ભારતીય ઇતિહાસ: એક અભ્યાસ

નિતેન્દ્રકુમાર બી. ઝાલા
મદદનીશ શિક્ષક,
આણંદ હાઈસ્કૂલ, આણંદ

1. પ્રસ્તાવના

સમાજકાર્ય પારસ્પરિક દાન, સહાયતા અને વિકાસ પ્રેમની જેમ ભારતમાં પણ એટલું જ પ્રાચીન છે જેટલું જગતના અન્ય ભાગોની અંદર છે. ઈંગ્લેન્ડ અને અમેરિકામાં સમાજકાર્યનો વિકાસ સંસ્થાગત સેવા, સામાજિક સુરક્ષા કે સાધનોના રૂપમાં થયો. પરંતુ ભારતમાં અંગ્રેજોના સમયમાં એટલે કે 19મી સદીથી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિ સુધી સમાજકાર્યોનો વિકાસ રાજનૈતિક આધિનતા એ અન્ય સામાજિક આર્થિક કારણોથી થઈ શક્યો નથી. સ્વતંત્રતા બાદ ભારતમાં સમાજકાર્યના ક્ષેત્રોમાં નવિન યુગનો આરંભ થયો; પરંતુ, એક વ્યવસાયિક રૂપે તેને પૂર્ણપણે મહત્વ આજે પણ મળ્યું નથી. ભારતમાં સમાજકાર્યના ઇતિહાસ મને સમજવા અને ત્રણ પ્રકારના આંદોલનો સમજવા જરૂરી છે. કારણ કે અહીંના આ ત્રણ આંદોલનો સૌથી વધુ સફળ થયા છે. આ ત્રણ આંદોલનો છે.

- ધાર્મિક પ્રેરણાથી થયેલા આંદોલનો
- સમાજ સુધાર આંદોલનો
- સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિ માટે શરૂ થયેલ આંદોલનો.

ગાંધીજી પ્રેરિત રાષ્ટ્રીય ચળવળ ભારતમાં સમાજકાર્ય કેવું હોવું જોઈએ અથવા તો કેવું સમાજકાર્ય ભારતમાં વધુ સફળ થાય તેની સ્પષ્ટ સમજ આપી શકવા આ ત્રણ પ્રકારના આંદોલનો સમર્થ છે. આથી તેની વિગતે સમજૂતી આ પ્રકરણમાં આપવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત સ્વતંત્રતા પછી આઝાદ ભારતમાં સમાજકાર્ય એ કેવા પ્રકારનું સ્વરૂપ લીધું તેની રજૂઆત પણ પ્રસ્તુત વિભાગમાં કરવામાં આવી છે.

2. સમજૂતી

સ્વતંત્ર ભારતમાં સમાજકાર્ય એ ભારતીય સામાજિક રચના પ્રાથમિક રીતે જવાબદારી અને કર્તવ્ય પર આધારિત છે અને આ સમજને દેહ રીતે બનાવી રાખવામાં ધર્મ મોટો ટેકો છે. ધાર્મિક સમજ વ્યક્તિને જવાબદારી અને ફરજની સતત યાદ કરાવ્યા કરે છે. આધ્યાત્મિકતા-ધર્મ એ ભારતીય સામાજિક માળખાઓનું નાભિ સ્થાન છે. આ પ્રેરણા વગર આ માળખું ટકાવવું શક્ય નથી. આથી સૌપ્રથમ હિંદુ ધર્મની ફિલસૂફીને સમજવી જરૂરી છે. જેમાં ભારતીય ધર્મો અને સાંસ્કૃતિક પરંપરાના મુળ અતિ પ્રાચીન છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ ૫૦૦૦ વર્ષ કરતાં પણ જૂની છે. તેના સામાજિક માળખા મુખ્યત્વે હિન્દુ વૈદિક ધર્મની સમૃદ્ધ ફિલસૂફી પર રચાયેલા છે. બેન કહે છે કે શરૂઆતનું સમાજકાર્ય હિન્દુ ફિલસૂફીથી વધુ પ્રભાવિત હતું. તેનો વિકાસ પરોપકારના સંદર્ભમાં થયો છે. આથી સૌપ્રથમ હિંદુ ધર્મની ફિલસૂફી રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન થયો છે.

પ્રાચીન ભારતમાં સામાજિક અને વ્યક્તિગત સમસ્યાઓ વિશેની સમજ બહુ સરળ હતી. ત્યારે મનાતું કે વ્યક્તિના ભૂતકાળના કર્મો પ્રમાણે તેની વર્તમાન સ્થિતિ રહે તેવું મનાતું અને આ શ્રદ્ધાને લીધે મગજની શાંતિ મળતી અને ચિંતા દૂર થતી. પ્રાચીન ભારતની ત્રિસ્તરીય કલ્યાણ વ્યવસ્થા પ્રવર્તતી જેમાં ગરીબ, જરૂરિયાતવાળા અને દબાયેલા માણસોને

સામાન્ય રીતે પૈસા આપીને, સલાહ કે સીધી સેવા આપીને, સંગઠિત બંને રીતે મદદ થતી હતી. ભારતમાં કલ્યાણની વ્યવસ્થા પણ હતી. જે ત્રણ સ્તરમાં વહેંચાયેલી હતી. જેમાં,

- પ્રાથમિક સ્તર પર સંયુક્ત કુટુંબ
- દ્વિતીય સ્તરે સ્થાનિક સત્તા
- તૃતીય સ્તરે રાજ્ય

આ દરેક સ્તરે જરૂરિયાતવાળી વ્યક્તિઓને મદદ કરવા માટેની પ્રેરણાનો સ્રોત હિન્દુ ધર્મની ફિલસૂફી હતો. સમાજકાર્ય એ સામાન્ય તત્વદર્શન હિન્દુ જીવનશૈલી અને આચારસંહિતાને ટેકો આપે છે. મદદની ક્રિયા વ્યક્તિગત સ્તરે મોક્ષપ્રાપ્તિના હેતુથી દયા દાન સ્વરૂપે થતી. પોતાની મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે લોકકલ્યાણના કાર્યો થતા. જ્યાં અપંગોને સહાય, રોગી, વિધવા, અનાથ માટેની વ્યવસ્થા અને લોકકલ્યાણ માટે મંદિર, મઠ, કૂવા, તળાવ, ધર્મશાળા વગેરે બનાવવા જેવા કાર્યો મોટા પ્રમાણમાં થતા. વ્યક્તિ કોઈપણ કારણસર પાછળ રહી જાય, જરૂરિયાતમંદ હોય તો તેની જવાબદારી સામુદાયિક સ્તરે કુટુંબ સ્થાનિક સત્તા અને રાજ્ય ઉઠાવી લેતા. એકબીજા સાથે ફરજ અને કર્તવ્યના તાણાવાણા સાથે મજબુત ગૂંથણીની સમાજવ્યવસ્થા ગોઠવાયેલી હતી કે ત્યાં સમસ્યા એ સમસ્યા રહી જ ન હતી. હિન્દુ ફિલસૂફીમાંથી પ્રતિપાદિત થતી આ સુંદર વ્યવસ્થા એકબીજા સાથે જોડાયેલી. એકબીજા પર આધારિત અને સર્વ માટે કલ્યાણકારી હતી. પરંતુ અન્ય ધર્મોના આક્રમણ પછી ધીરે ધાર્મિક ક્રિયાકાંડો ઊભા થયા અને જ્ઞાતિપ્રથા, ધર્મગુરૂની સત્તા, સંપ્રદાયો, ધર્મો, વિવિધ જૂથો દ્વારા આ પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ. જેમાં વર્ણવ્યવસ્થા વધુ દૃઢ બની. કેટલીક જ્ઞાતિઓ અને સ્ત્રીઓ માટે નિષેધો આવ્યા. જોકે તેના વિરોધમાં બુદ્ધ ધર્મ જેવી ફિલસૂફી પણ આવી જેમણે બધા જ ક્રિયાકાંડો ફેંકી દેવાં કહ્યું.

આમ, બુદ્ધધર્મ દ્વારા ક્રિયાકાંડનો વિરોધ કરવામાં આવ્યો છે તેમજ મધ્યયુગમાં પણ ઈસ્લામ શાસનના પ્રવેશથી કાર્યો હાથ ધરાય તેમજ ત્યારબાદ ભક્તિ આંદોલન જેમાં ઈસ્લામ ધર્મના આક્રમણથી બચવા અને પોતાના ધર્મનું રક્ષણ કરવા ભક્તિ આંદોલન સહજ અને સરળ બન્યું. જેમણે ધર્મ પ્રસ્થાપિત કરવાના પ્રયત્નો થયા. તેના પછી સમાજ સુધારણા આંદોલનની શરૂઆત થઈ જેમાં સમાજમાં પ્રવર્તતી સામાજિક પ્રથાઓ, દુષણો, રિવાજો વિગેરેને સુધારવા માટે વિવિધ ચળવળકારોએ પ્રયત્નો શરૂ કર્યા. ત્યારબાદ ધાર્મિક પુનરુત્થાન આંદોલનો અને નવ હિંદુવાદ અને ગાંધીજીનો સમાજકાર્ય માટે સમાજ સુધારણા માટેનો આંદોલનો કર્યા હતા. આમ, સમાજના કલ્યાણકારી કાર્યો અલગ અલગ સમયમાં દરેક વ્યક્તિ જૂથ અને સમુદાયો પુરતા પ્રયત્નો દ્વારા કાર્યો કર્યા અને સમાજકાર્ય કરવામાં આવ્યું. સ્વાતંત્રતા બાદ ભારતમાં સમાજકાર્યના ક્ષેત્રમાં નવીન યુગનો આરંભ થયો; પરંતુ, એક વ્યાવસાયિકરૂપે ભારતની અંદર સમાજકાર્યનો ઉલ્લેખન અને વિવેચન ચાર વિભાગમાં થાય છે.

1. સામુદાયિક જીવનકાળ
2. દાન કાળ
3. ધાર્મિક સુધાર કાળ એ ધર્મ નિરપેક્ષ કાળ
4. વ્યાવસાયિક પ્રશિક્ષણ અને સંગઠન કાળ

2.1 સામુદાયિક જીવન કાળ

સિંધુ ઘાટીની સભ્યતાના મોહોજો દડો તથા હડપ્પામાંથી પ્રાપ્ત અવશેષોથી એ ખ્યાલ આવે છે કે આ સમયમાં નગર વ્યવસ્થા ખૂબ જ સારી હતી. જેમાં દાસપ્રથા પણ અસ્તિત્વમાં આવી હતી; પરંતુ, દાસોની જરૂરિયાત તેમજ તેમના કલ્યાણની પણ વ્યવસ્થા કરવામાં આવતી એકસાથે કાર્યો કરતા એ તેમના સામુદાયિક શ્રમના ફળને બધા જ સદસ્યોમાં વહેંચવામાં આવતું. યજ્ઞ જીવન તથા ઉત્પત્તિને બનાવી રાખવા સામુદાયિક ક્રિયાઓમાં સંકલન હતું. સામુદાયિક પ્રયાસોના પરિણામ સ્વરૂપે દિન પ્રતિદિન થવાવાળા લાભનો વ્યક્તિ સભ્યોમાં વહેંચવામાં આવતું. દાન અને પ્રસન્નતાના અવસરો

પણ સમુદાયના લોકો યુદ્ધમાંથી મળેલી વસ્તુઓને અંદરો અંદર વિતરણ કરતા. આ વ્યવસ્થામાં સમુદાયના દરેક વ્યક્તિની જરૂરિયાતોને પૂર્ણ કરવાની જવાબદારી અન્ય દરેક વ્યક્તિઓ પર હતી. વૈદિક કાળમાં સહાયતા અને આવશ્યકતા પૂર્તિની જવાબદારી શાસકો અને ધનિક વ્યક્તિઓ વચ્ચે વહેંચી લેવામાં આવતી હતી. આ કાર્યમાં મંદિર તથા આશ્રમોની સ્થાપના તેને માટે સંપત્તિની વ્યવસ્થા તથા તેના સંતો અને મહાત્માઓના મઠોનું નિર્માણ તથા તેમાં રહેવાવાળા લોકો માટે ભોજન તથા બીજી જરૂરિયાતની ચીજ વસ્તુઓની વ્યવસ્થા કરવામાં આવતી. બૌદ્ધકાળમાં પણ લોકોના કલ્યાણ માટે રસ્તાઓ બનાવ્યા, બંધી બનાવ્યા, પુલો બનાવ્યા, તળાવો બનાવ્યા તથા સમાજમાં જોવા મળતી પરંપરાગત અને કુરીતોનો વિરોધ કર્યો.

2.2 દાનકાળ

આ કાળમાં પ્રાચીન પ્રેરણાથી સમાજ સેવાઓ શરૂ થઈ. અનેક પ્રકારના સામાજિક કલ્યાણકારી કાર્યો જેવા કે નહેરો, તળાવો, કૂવા બનાવવા, વૃક્ષો વાવવા, મંદિર બનાવવા, ધર્મશાળા, આશ્રમશાળા કે દવાખાનાઓ બનાવવા વગેરે કાર્યો સામાજિક મોભો, સન્માન તેમજ મોક્ષ મેળવવા માટે કરવામાં આવતાં. મુસ્લિમો ભારતમાં આવ્યા પછી તેઓના દ્વારા ભારતીય સામાજિક વ્યવસ્થાને ઈસ્લામના સિદ્ધાંતો અનુસાર ચલાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો. ઈસ્લામની જકાત અને ખેરાતને સામાજિક સ્વીકૃતિ મળી. ભારતીય મુસલમાન પોતાની આવકના ૨.૫ ટકા ભાગ ચોક્કસરૂપથી નિર્ધન તથા જરૂરિયાતમંદ વ્યક્તિઓને આપે છે. એક મુસલમાન રાજા અને શાસકોએ આવશ્યકતા ગ્રસ્ત વ્યક્તિઓ માટે સમયે સમયે અનેક પ્રકારની સમાજસેવાઓ જેવી કે રોગીઓ માટે દવાખાના, બાળકોના શિક્ષણ માટે શાળાઓ, યાત્રીઓ માટે મુસાફરખાનાઓ વગેરે બનાવ્યાં. મદ્રેસાના શિક્ષણથી મુસલમાન સમુદાયમાં ખૂબ જ પ્રગતિ થઈ અને પ્રચલિત બન્યું.

અકબરના શાસનકાળ દરમિયાન અનેક પ્રકારના સમાજસુધારાના કાર્યો થયાં. તેમણે દિન-એ-ઈલાહી ધર્મની સ્થાપના કરી પોતાના રાજ્યને એક ધર્મ નિરપેક્ષ રાજ્ય જાહેર કર્યું. દાસપ્રથા સમાપ્ત કરી. તેમણે બહુપત્ની વિવાહ પર રોક લગાવી તથા વિવાહની ઉંમર સીમા વધારી તથા એવો આદેશ આપ્યો કે જો કોઈ વિધવા સતિ થવા ન ઈચ્છે તો તેમ કરવા માટે તેના પર દબાણ કરવામાં ન આવે.

2.3 ધાર્મિક સુધારકાળ અને ધર્મનિરપેક્ષકાળ

ધાર્મિક પ્રચારકોએ ભારતના લોકોમાં એવો પ્રચાર કરવો શરૂ કર્યો કે હિંદુ સામાજિક વ્યવસ્થામાં અલગ અલગ અલગ ક્ષેત્રોમાં બાળ વિવાહ, બહુપત્નીત્વ, બાલીકા હત્યા, સતિપ્રથા, વિધવા વિવાહ વગેરે રૂઠીઓમાં સુધાર કરવાની ખૂબ જ આવશ્યકતા છે. ખ્રિસ્તી મીશનરીઓએ પ્રાચ્યાત્ય શિક્ષણ પર ભાર મુક્યો. તેઓની સેવાઓ તથા ખ્રિસ્તિ ધર્મના વધતા પ્રભાવને કારણે ભારતીયોની મનોવૃત્તિમાં પણ પરિવર્તન આવવા લાગ્યું. રાજારામ મોહન રાયે જાતીય ભેદભાવ પ્રથા તથા જ્ઞાતિ પ્રથા નાબુદ કરવા માટે આંદોલન કર્યો. જેના પ્રયાસોના કારણે 1829 માં લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટિંગ જ્ઞાતિપ્રથા નાબુદીનો કાયદો પસાર કર્યો. રાજા રામ મોહનરાયે બ્રહ્મસમાજની સ્થાપના કરી. 1828માં જેના દ્વારા દુષ્કાળગ્રસ્ત લોકોના કલ્યાણ, બાલિકાના શિક્ષણ, વિધવાઓની સ્થિતિમાં સુધાર, જાતિભેદ દૂર કરવાના કાર્યો સારી રીતે ચલાવ્યા. જેમાં દલિત વર્ગના વિકાસ માટે પણ કાર્યો કરવામાં આવ્યા. 1872માં લગ્ન અધિનિયમ પસાર કરવામાં આવ્યો. જેમાં પુનઃવિવાહ તથા આંતર જાતીય વિવાહોને મંજૂરી આપવામાં આવી તથા વિવાહ માટેની ઉંમર તથા બાદ જ વિવાહ કરવા માટે ભાર મૂકવામાં આવ્યો.

1. 1875માં સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ આર્યસમાજની સ્થાપના કરી.
2. 1882માં ઈસાઈ મિશનરીથી પ્રભાવિત રમાબાઈએ મહિલાઓની સ્થિતિમાં સુધારો લાવવા આર્ય મહિલા સમાજની સ્થાપના કરી.

- 1888માં સર સૈયદ અહેમદ ખાં એ અલીગઢ મુસ્લિમ વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી તથા મુસ્લિમ શિક્ષા સંમેલનની શરૂઆત કરી.
- 1893માં શ્રીમતી એની બેસન્ટે બનારસમાં એક સેન્ટ્રલ હિન્દુ કોલેજની સ્થાપના કરી.
- 1897માં સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસના શિષ્ય સ્વામી વિવેકાનંદે રામકૃષ્ણ મિશનની સ્થાપના કરી.
- 1904માં સમાજ સુધારકો દ્વારા મહિલાઓ માટે 'ઈન્ડિયા વુમન કોન્ફરન્સની' સ્થાપના કરી.
- 1905માં સમાજસેવામાં ગંભીર અભિરૂચિ ધરાવતા ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલે એ સર્વન્ટ ઓફ ઈન્ડિયા સોસાયટીની સ્થાપના કરી. જેનો ઉદ્દેશ સમાજ વિકાસ સાથે દલિત વર્ગના ઉત્થાન પર ધ્યાન આપવાનો હતો.
- 1920માં ગાંધીજીએ સર્વોદયનો વિચાર રજૂ કર્યો જે બંધી જગ્યાએ પ્રેમ તથા વિકાસની પૂરતી તકો પૂરી પાડતા.

સમાજનું નિર્માણ કરવા માટે :

1. સાંપ્રદાયિક એકતા	7. પ્રૌઢશિક્ષણ	13. આર્થિક સમાનતા
2. અસ્પૃશ્યતા નિવારણ	8. ગ્રામસ્વરાજ	14. ખેડૂત મજૂર તથા યુવકોના સંગઠનની સ્થાપના
3. દારૂબંધી	9. પછાત જાતિઓની સેવા	15. સર્વધર્મ સમભાવ
4. ખાદી	10. નારી ઉદ્ધાર	16. શારીરિક શ્રમ
5. ગ્રામ ઉદ્યોગ	11. સ્વાસ્થ્ય સફાઈનું શિક્ષણ	
6. તાલીમ	12. રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રચાર	

મુખ્ય હતાં.

2.4 વ્યાવસાયિક પ્રશિક્ષણ અને સંગઠન કળા

- ઈ.સ. 1953માં શ્રીમતી દુર્ગાબાઈ દેશમુખની અધ્યક્ષતામાં કેન્દ્રીય સમાજકલ્યાણ બોર્ડની સ્થાપના કરવામાં આવી.
- ઈ.સ. 1924માં મુંબઈ તથા મદ્રાસમાં ભીખારી અધિવેશન નિયમ પસાર કર્યો.
- ઈ.સ. 1936માં દાહોદરાબજી ટાટા મુંબઈ દ્વારા સમાજકાર્ય સંસ્થાની સ્થાપના થઈ.
- ઈ.સ. 1947માં કાશી વિદ્યાપીઠ વારાણસીમાં સમાજસેવા કેન્દ્રની સ્થાપના કરવામાં આવી.
- ઈ.સ. 1968માં એમ.એ.એસ.ના રૂપમાં સમાજ વિજ્ઞાન સંસ્થામાં આ ડીગ્રીને એમ.એ. સમાજકાર્ય તરીકે ગણવામાં આવી. જેનું નામ બાદમાં સમાજસેવા વિદ્યાલય આપ્યું.
- ઈ.સ. 1950માં વડોદરામાં સ્કૂલ ઓફ સોશ્યલવર્કની સ્થાપના થઈ.
- ઈ.સ. 1952માં જે.કે. સ્કૂલ ઓફ સોશ્યલવર્ક લખનઉની સ્થાપના.
- ઈ.સ. 1954માં રાજ્ય સરકારે સમાજકલ્યાણ વિભાગની સ્થાપના કરી.

3. સ્વતંત્રતા પછીના સમાજકાર્યનું સ્વરૂપ

વિકાસ માટેના કોઈપણ વ્યુહમાં અમલીકરણનું માળખું અને તંત્ર ખૂબ મહત્વના છે. આખરે તો તે જ નિશ્ચિત કરે છે કે આયોજિત વિકાસ યોજના તેની ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ કેટલા અંશે સફળ થશે. તેથી જ રાષ્ટ્રીય વ્યવસ્થા તંત્રોની કાર્યક્ષમતા ઘણી અગત્યની છે. વિકાસના આ બૃહદ દૃષ્ટિકોણને કારણે ભારત એક કલ્યાણ રાજ્ય બન્યું. જેનો નિર્દેશ બંધારણમાં થયેલો છે જ. વિકાસની સમગ્ર પ્રક્રિયાનો લાભ સમાજના દરેક વર્ગને એક સમાન રીતે મળે એવી અપેક્ષા હતી. પંચવર્ષીય યોજનાઓ દ્વારા સમાજના પ્રત્યેક વ્યક્તિના વિકાસ માટેનું આયોજન થયું.

ભારતમાં વિકાસના જે જુદા-જુદા અભિગમો છે તેમાં કલ્યાણનો અભિગમ, સમાનતાનો અભિગમ, ગરીબી વિરોધી અભિગમ, કાર્યક્ષમતા અભિગમ અને સશક્તિકરણનો અભિગમ મુખ્ય છે. સરકારે સમયે-સમયે આ વિવિધ અભિગમોને અનુસરી પંચવર્ષીય યોજનાઓ બનાવી. 12 પંચવર્ષીય યોજનાઓ થઈ અને તેમાં વિકાસ અને કલ્યાણનાં અનેક કાર્યો

થયાં. સરકાર દ્વારા જે પ્રયત્નો થયા તે મુખ્યત્વે બે દિશામાં થયા. એક કાયદાઓ દ્વારા નિયંત્રણ લાદીને સામાજિક સમસ્યાઓની રોકથામ અને બીજું યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો દ્વારા વિકાસ કે કલ્યાણ માટે સહાય. જેઓ મુશ્કેલીમાં મુકાયેલા છે તેને સહાય. આ બંધાં કાર્યો ઉપચારાત્મક રહ્યાં. સરકારના છેલ્લા પ્રયત્નો અટકાયતી દિશામાં રહ્યાં છે. સ્વનાત્મક રીતે વિકાસ આવી વિકાસની પ્રક્રિયામાં ભાગીદારી દ્વારા સશક્તિકરણની દિશા તરફ જવાનો પ્રયત્ન સરકારનો રહ્યો છે; પરંતુ, આ બંધા જ પ્રયત્નોની મોટી મર્યાદા રહી હોય તો તે અમલીકરણના સ્તરે રહી છે. સ્વતંત્રતા પછી સરકારી તંત્ર દ્વારા જે સમાજકાર્ય થયું તે મુખ્યત્વે ગાંધી વિચારસરણી અને ઉપરોક્ત અભિગમોથી પ્રેરિત હતું. બીજી બાજુ સ્વતંત્રતા મળ્યા પછી; તુરંત, સ્વૈચ્છિક પ્રયત્નોમાં શિથિલતા આવી ગઈ હતી. પરંતુ તે પછી સ્વૈચ્છિક સંગઠનો દ્વારા મોટા પાયે સમાજકાર્ય થયું. ભારતીય સમાજકાર્યમાં સ્વૈચ્છિક સંગઠનોનો ફાળો નોંધપાત્ર રહ્યો છે.

4. ભારતમાં વ્યાવસાયિક સમાજકાર્ય

વ્યાવસાયિક સમાજકાર્યનો ઉદ્ભવ 19મી સદીના છેલ્લા 25 વર્ષ દરમિયાન બ્રિટનમાં થયો. ભારતમાં સમાજકાર્યની સૌપ્રથમ શરૂઆત 1936માં થઈ. સમાજકાર્યની સૌપ્રથમ સ્કૂલ સર દોરાબજી તાતા ગ્રેજ્યુએટ સ્કૂલ ઓફ સોશયલ વર્કની સ્થાપના 1936માં મુંબઈમાં થઈ. આ સ્કૂલ પાછળથી ટાટા ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ સોશયલ સાયન્સીસના નામે ઓળખાઈ. 1940માં સમાજકાર્યની સાત સ્કૂલો સ્થપાઈ હતી. 1950માં દસ, 1960માં વધારે બાર સ્કૂલો એ 1978માં સમાજકાર્યની કુલ 34 સ્કૂલો હતી. 2000ની સાલમાં તેનાથી બમણા કરતા પણ વધુ સ્કૂલો શરૂ થઈ. આજે તો સમાજકાર્યની અસંખ્ય સ્કૂલો શરૂ થઈ ગઈ છે.

એમ.એસ. ગોરે સમાજકાર્ય વ્યવસાયને સમાજમાં કઈ રીતે ઓળખ મળી અને વ્યવસાયમાં કેવા કેવા બદલાવ આવ્યા તેની વાત કરે છે. તેઓ કહે છે કે સમાજકાર્યમાં સૌપ્રથમ સેવા પૂરી પાડવાનો દૃષ્ટિકોણ હતો. ગરીબી ભગવાનની ઈચ્છા અને વ્યક્તિની કમનસીબી ગણાતી. મદદ કરવાનું ધાર્મિક ફરજ મનાતું. સમાજકાર્યનું સ્વરૂપ રાહત આપવાનું હતું. ધીરે ધીરે સમજાયું કે જરૂરિયાતવાળી વ્યક્તિને રાહત નહીં; પરંતુ, પુનઃસ્થાપનની જરૂર છે. જેથી તેની આધારિત સ્થિતિ દૂર થાય અને તે પગભર થઈ શકે. આ દૃષ્ટિકોણથી રાહતમાંથી સમાજકાર્યનો અભિગમ પુનઃસ્થાપન તરફ ફેરવાયો છે. ભારતમાં સમાજકાર્યને વ્યવસાય તરીકે સ્વિકારવામાં દસથી પંદર વર્ષ લાગ્યા. 1950નાં ગાળામાં સ્વૈચ્છિક કાર્યકરો અને વ્યાવસાયિક કાર્યકરો વચ્ચે સઘન ચર્ચા ચાલી. સમાજકાર્યની મોટી આલોચના એ થઈ કે તે સમસ્યાને રોકવાની જગ્યાએ સમસ્યા થયા પછી ઉપચારાત્મક અભિગમ વધુ પ્રમાણમાં ધરાવે છે. ગોરે કહે છે કે 1950માં જ્યારે સરકારે કોમ્યુનીટી ડેવલપમેન્ટની શરૂઆત કરી ત્યારે આ પ્રશ્ન વધુ આગળ આવ્યો. સમાજકાર્ય માટે નોકરીની તકો મોટા પ્રમાણમાં આ ક્ષેત્રમાં ઊભી થવાથી ઉપચારાત્મક અભિગમ સામુદાયિક વિકાસ તરફ ધ્યાન આપ્યું. સમાજકાર્ય વ્યક્તિ અથવા તો નાના જૂથના વ્યક્તિઓની સમસ્યા પરથી ધ્યાન હટાવી અને સામુદાયિક વિકાસ તરફ દોરવાયો. વિકાસનો ખ્યાલ બે દાયકા સુધી ચાલુ રહ્યો. 1970ના અંતે અને 1980ની શરૂઆતને ઓળખ આપી તેનો અવાજ મોટો કરવાનો ખ્યાલ ઉદભવ્યો. સમાજકાર્યની ભૂમિકા સક્ષમ કરનાર અને લડત કરનાર નેતા તરીકે રહી. વ્યાવસાયિક સમાજ કાર્યકર સામુદાયિક સ્તરે સામાજિક સંઘર્ષો સામે કાર્ય કરવામાં સામેલ થયા. પરંપરાગત રાહત, કાઉન્સેલીંગ અને પુનઃસ્થાપનના અભિગમો પાયાના સામાજિક વિરોધાભાસને દૂર નહીં કરી શકે તેમ લાગ્યું આખરે સમાજકાર્યકર વંચિત જૂથોનો વિરોધ દર્શાવતી લડતમાં જોડાયા. માનવ અધિકારની વાત શરૂ થઈ. ધીરે ધીરે સમાજકાર્ય અભિગમોની દૃષ્ટિએ પણ વિકાસ પામતું રહ્યું. હાલમાં તો સમાજકાર્યની સ્કૂલો એટલી હદે વધી ગઈ છે કે સમાજકાર્યનો વ્યવસાય તરીકે સ્વીકાર ભારતીય સમાજમાં મોટા પ્રમાણમાં થતો જાય છે.

પ. ઉપસંહાર

ભારતમાં સમાજકાર્યનો ઇતિહાસ ઘણો જુનો છે. પરંતુ વ્યાવસાયિક સમાજકાર્યનો ઉદ્ભવ અહીં ઘણો મોડો થયો છે. વ્યવસાય તરીકે સમાજકાર્યનો ઉદ્ભવ યુરોપ અમેરીકામાં થયો છે. ત્યાં ઉદ્ભવેલા વ્યાવસાયિક સમાજકાર્ય ભારતમાં ઘણા

વર્ષો પછી ઉદ્ભવ્યો છે. વ્યવસાય તરીકે સમાજકાર્યની વિભાવના હજુ પણ પૂરી રીતે ભારતીય લોકોના દિલ દિમાગમાં સ્વીકૃત થઈ નથી. કારણ કે તે ભારતીય સંસ્કૃતિ સાથે અતડી પડે તેવી વિભાવના છે. આ સર્વે બાબતોને સમાજકાર્યના વિદ્યાર્થી તરીકે જાણવી અને સમજવી બહુ જ જરૂરી હોવાથી રજૂ કરવામાં આવે છે.

સંદર્ભસૂચિ

1. પટેલ, આનંદી (2010). વ્યાવસાયિક સમાજકાર્યના આધાર સ્તંભો. વ્યાવસાયિક અભિવૃત્તિ પ્રકાશન-અમદાવાદ.
2. સિંહ, સુરેન્દ્ર અને પી.ડી. મિશ્રા, (2005). સમાજકાર્ય ઈતિહાસ, દર્શન એવમ્, પ્રણાલિયા (હિન્દી ભાષા) પ્રકાશન : ન્યુ રોયલ બુક કંપની – લખનઉ.
3. ચાવડા, ગીતા (2008). વ્યાવસાયિક સમાજકાર્ય. લોક પ્રકાશન, લોકનિકેતન – રતનપુર.
4. તેજ, સંગીતા અને તેજસ્કાર પાન્ડે (2006). સમાજકાર્ય(હિન્દી ભાષા) જુબલી 'એચ' ફાઉન્ડેશન – લખનઉ.